

LES “CIRERES” EN L’ESTRATÈGIA DEFENSIVA ANDALUSINA A LA FRONTERA SUPERIOR

PERE BALANÀ I ABADIA

INTRODUCCIÓ

Per a la descripció de l’organització defensiva de la Frontera Superior en els segles X i XI, comptàvem des de fa temps amb recerques valuoses i rigoroses, sobretot a nivell de les xarxes dobles i concèntriques dels castells (*husún; qilà`*) i de les fortificacions “grans” que depenien de les ciutats, i amb altres aportacions notables sobre línies de vigilància fluvials redactades a base d’un treball de camp ingent.¹ Últimament s’hi han incorporat unes *sàhres* (literalment “roques”, com a Sarroca de Lleida, la Roca del Vallès o Sant Martí Sarroca, on signifiquen de debò “fortaleses”; curiosament el topònim la Roca es repeteix a l’Anoia i a l’Alt Penedès), les quals són definides en singular com a “*petit assentament temporal per allotjar una guarnició que té com a funció vigilar un lloc precís*”.² Afegint-hi les torres de guaita o talaies (*tàli`a/talà`i*) arrenclerades al llarg de les ribes del Segre-Ebre, sovint en qualitat de torres “bessones”

—potser “bestorres”?—, les ràpites (*ribàt/ribàtât i muràbbita* > Molanta, amagat rere el topònim Sant Pere Molanta, a l’Alt Penedès, i citat des del 986 fins al 1023 a l’Anoia, entre Tous i Clariana, amb les variants *Moronta* i *Maronta*), les borges o torres (*bürj/abràj*), les almúnies (*münya/munnà*), les almenares (*manàra/manàuir*), els sirdàbs (*sirdàb/sarâdîb*), amb funcions alternatives de refugi-magatzems-masmorres subterranis,³ etc., ara tal vegada convindria fixar-se objectius molt més concrets, d’una banda, i diversificats, de l’altra.

En el primer cas, i tenint constància que la denominació aràbiga de *tagr* implica una contigüïtat fàctica amb l’anomenada “la terra de la guerra” (*dâr al-harb*), és plausible que la recerca de totes les estratègies defensives i ofensives andalusines ens ajudi a poder perfilar molt més en detall les formes d’ocupació del territori fronterer per part

1. Peter C. SCALES: *La red militar en el Tagr al-a`la en los siglos X y XI. Análisis e índice topográfico*, “Boletín de Arqueología Medieval” (Madrid), 4 (1990), p. 7-133; Sergi BASSOLS: *Una línea de torres vigía musulmanas: Lérida-Tortosa, “Al-Qantara”* (Madrid), XI/1 (1990), p. 127-154.

2. Joan COROMINES: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial-La Caixa, 1980-1991, VII, p. 335b52-356a11; F. Xavier HERNÁNDEZ CARDONA: *Història militar de Catalunya. Aproximació didàctica. Vol. I. Dels ibers als carolingis*, Barcelona: Rafael Dalmau, 2001, p. 202.

3. Pere BALANÀ I ABADIA: *L’Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Barcelona: Rafael Dalmau, Editor (“Nissaga”, 13), 2ª ed., 2002, p. 69-77; Joan COROMINES: *Onomasticon Cataloniae*, Barcelona: Curial-La Caixa, 1989-1997, VIII, p. 626a22-626b18; Pere BALANÀ I ABADIA i Josep BATLLE I COSTA: *Un antic assentament islàmic al peu de Montserrat*, “Societat d’Onomàstica. Butlletí Interior” (Barcelona), en premsa; COROMINES, *Onomasticon*, V, pp. 305b11-306a56); Nigel GROOM: *A Dictionary of Arabic Topography and Placenames*, Beirut-London: Librairie du Liban-Longman, 1983, p. 260, 276 i 281; Dolors BRAMON: *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010 (continuació de l’obra de J.M. Millàs i Vallicrosa)*, Vic: Eumo (“Jaume Caresmar”, 13), 2000, p. 93 i 113.

dels musulmans i a entendre la rutina de la vida quotidiana que aquests duïen en els punts més recòndits de l'actual geografia catalana. Aquest intent ha rebut darrerament un impuls renovat a partir de la investigació toponímica, sobretot en l'àmbit dit de la “microtoponímia”, que encara ha de ser aprofundit i interpretat amb la publicació de les monografies locals i del butlletí trimestral que edita i difon fa més de vint anys la Societat d'Onomàstica.

A QUÈ CORRESPONEN MOLTES “CIRERES” CATALANES?

Sempre m'havia colpit la presència de tants noms de lloc menors referents a les “cireres” dins les terres catalanes, a vegades en indrets massa elevats, en altres ocasions en terrenys aptes per al conreu d'aquest arbre fruiter. També s'ho ensumà el mestre Coromines en relació amb l'enlairada població de Vilacireres, on contradiu clarament el seu “deixeble?” Joan Ferrer i Costa, esmentat més endavant: *“Estrany seria tal compost si fos verament amb el nom de fruit cirera, i fins amb el del cirerer: hi trobem a faltar el nexa de, i en un paratge tan elevat (1200 alt., sota els vents gelius de la Serra de Cadí) si s'hi fan cireres no poden ser gaire bones ni tantes que donin nom al poblet; ha de ser mera aparença enganyosa”*.⁴ Però hi ha una constant que es repeteix: es tracta de llocs relativament enlairats que permeten una visió —i comunicació, per tant—, directa amb els cims dels turons propers. En una interpretació en principi admissible, fonèticament i semàntica, hi vaig voler entreveure unes *hiràses* o *hiràzes* “guàrdies” aràbigues. I així ho recollia, a títol de possibilitat, i sense aportar l'origen de la hipòtesi, un atlas del comtat d'Osona.⁵ Però, havent descartat després un suggeriment amable del Dr.

Míkel de Epalza de relacionar les citades “cireres” amb el freqüent ètim toponímic àrab *sirà* “camí, sender”, al meu parer la interpretació definitiva i més fàcil m'ha estat facilitada gentilmente per l'eminent arabista Federico Corriente, la carta del qual cito al peu de la lletra:

*“Respecte a les cireres... se m'acut a cop calent... que es tracti en realitat de l'àr. siràj “llumenera, torxa”, molt aplicable a les que eren enceses en aquestes talaies: en boques bilingües, la pronúncia andalusina siràc hauria estat metaanalitzada com a portadora del sufix despectiu -ÁC romànic, i permès una substitució per l'instrumental, que semblaria més lògic, *siràYRA, entès com a lloc on s'encenen torxes”, i on s'hi crema cera, fenomen de contaminació semàntica que, tal vegada involuntàriament, referma Coromines —donant per fet que, a Vilacireres, hi devia haver molta “cera” per l'abundor de ruscós— i en la definició del baix medieval “TORXA. ‘brandó de cera compost de tres o quatre candelles juntes i retortes o trenades una sobre l'altra”*.⁶ He de rebutjar de pla, en conseqüència, l'etimologia fàcil i grollera de CIRERA oficialitzada pel maldestre semitista Joan Ferrer i Costa dins la mateixa obra. També he verificat que, tant en català com en castellà, les grafies i pronúncies del terme àrab apareixen amb variants conegudes i repetides. Aquí citaré únicament les possibles d'alguns *Cererols* (a Catadau, topònim àrab indiscutible), *Sererols*, *Ciresa*, *Cirès*, *Cirosa*, *Sirès* i *Sirerola*, la *Siresa* de l'Osca prepirinenca que, emmascarada per l'acostumada “santificació” dels topònims emprats en recuperar els cristians les propietats dels andalusins (recordo el cas suara tractat de Sant Pere Molanta), avui és més famosa pel fet d'haver estat el nucli primitiu del monestir preromànic de *San Pedro de Siresa*; i, finalment, m'haig de referir a la localitat navarresa de *Ciriza*.

4. COROMINES, *Onomasticon*, VIII, p. 23a56-23b6.

5. Jordi BOLÒS i Víctor HURTADO: *Atlas dels comtats de la Catalunya carolíngia* [Osona], Barcelona: Rafael Dalmau, Editor, 2001, p. 36-37.

6. COROMINES, *Onomasticon*, VIII, p. 23b6-13 i 638a11-12.

UNA XARXA BEN TRENADA DE “CIRERES” EN L'ÀMBIT COMARCAL DE FRONTERA

No m'aturaré, per consegüent, a parlar de la gran quantitat de “cireres” que tinc documentades i estudiades per tot el Principat, i també a les valls altes d'Andorra i al vessant nord —francès— del Pirineu, ni tampoc a evidenciar com la frontera fluvial del Cardener-Llobregat, línia en què la Frontera Superior romangué estabilitzada aproximadament fins a finals del segle IX, era defensada per “cireres” andalusines a la banda esquerra dels rius, les quals es comunicaven entre si i amb les grans fortificacions de la corresponent riba dreta, des de la de Cardona fins a la d'Alcalà, actual Sant Boi de Llobregat.⁷ Les seves ubicacions respectives, des de Vilacireres, “la vila dels fars”, veïnat del terme municipal de Gósol (Berguedà), a uns 1.400 m d'altitud (certament pocs cirerers hi podien florir, d'acord amb l'experiència botànica!) i des del veïnat de la Cirera, del municipi de Lladurs, comarca del Solsonès, vinculats a la fortificació de Cardona, i a la seu episcopal de Solsona —important qüestió que he d'aparcar i deixar per a una pròxima recerca— fins a la “cirera” avui dia anomenada Penya del Moro (275 m), al municipi de Sant Just Desvern (Baix Llobregat), exactament davant Sant Boi de Llobregat, expliquen el lligams darrers i mínims que donen sentit a tota la xarxa estratègica andalusina esbossada a grans trets pel citat Scales.

El que sí que puc corroborar és que una majoria de les “cireres” van ser establertes sobre antics assentaments ibèrics situats en cims de mitjana o gran alçària. Les distàncies “normals” que he calculat entre dues “cireres” consecutives varien entre menys d'1 i 5 km, gaudint sempre d'una visibilitat

immillorable. Així, des de la Penya del Moro en direcció nord-est, a menys d'un km, el far següent seria l'antic poblat ibèric del puig d'Olorda (439 m), termenal dels municipis de Sant Feliu de Llobregat, Molins de Rei i Barcelona. Avui s'hi veu una gran pedrera que perfora la roca calcària del vessant sud d'aquesta darrera elevació, des de la qual hom domina una panoràmica sobre el riu que s'allargassa fins l'estratègic enclavament de Martorell. En definitiva, només amb la Penya del Moro i el puig d'Olorda, els andalusins vigilaven atentament tot el curs del Llobregat des de la costa fins més amunt de Martorell, punt d'encreuament amb l'antiga Via Augusta romana. Més al nord, enllaçat amb Olorda per “fars” intermedis, trobem “la vall de les llumeneres” —o fogueres— al sector nord-oest del terme de Monistrol de Montserrat.

LES “CIRERES” EN UNA SEGONA LÍNIA DE CONTENCIÓ

Si reculem vers una segona línia defensiva formada per les modernes comarques de l'Anoia, l'Alt Penedès i el Garraf, que hauria estat un flanc de la frontera més estable que el dels rius Cardener-Llobregat,⁸ he de calcular si la presència de “cireres” es manté en els mateixos nivells, minva o creix. Intuïtivament la segona possibilitat és la més lògica, al meu entendre, perquè, amb el decurs dels segles VIII-X, els mateixos cristians devien haver après el significat i la funció d'aquestes “cireres”, que en la seva llengua catalana ja haurien entrat en el lèxic comú com a “guàrdies”, “guardioles”, “llumeneres”, “miralles”, “borges”, “talaies”, “ràpites”, “torres”, “torrelles”, “torretes”, “torrots”, “castells” —amb una inajornable ampliació de les

7. Pere BALANÀ I ABADIA: *Les “cireres” de la conca del Llobregat*, dins *XLIV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Mil·lenari de Sant Vicenç de Castellet*, Manresa: Centre d'Estudis del Bages, en premsa.

8. HERNÁNDEZ CARDONA, op. cit., p. 179-180.

seves característiques constructives anteriors—, “castellots”, “roquetes” i fins i tot “masos”, termes emprats en la documentació més antiga (les cartes de població, per exemple), amb la intenció manifesta d’esborrar una empremta islàmica que feia nosa, i els quals, intervenint-hi el llegendari popular, més endavant donarien pas als “castells”, “miradors”, “colls”, “tossals”, “fonts”, “cabanes”, “serrats”, “penyes”, “puigs”, “piques”, “roques”, “masos” i “juís” **del moro** que s’imposaren per designar aquests indrets generalment allunyats de les poblacions col·locades en terres més planes.⁹ I es deien “del moro” perquè el servei de guaita podia ser efectuat realment per un sol individu, talment com explicà en detall —perquè n’havia visitat i examinat una (al costat de l’actual ermita de Sant Antolí) en persona— el monjo benedictí de Montserrat Zoile Gibert, l’any 1824: “*Se dice que estas torres las habían construido los moros para darse señales más prontas de lo que ocurría, y hacían fuego, o fuegos, en lo más alto de ellas... a lo más alto, donde había un agujero, que un hombre pudiese pasar libremente*”. Aquest habitant musulmà, que devia subsistir mercès al conreu dels terrenys i horts circumdants, segurament també rebia una gratificació pecuniària com la que l’any 1003 oferiria el *hàjib* Abd al-Màlik al-Muzàffar als combatents islàmics que volguessin poblar i defensar les reconquerides fortificacions de Meià i Montmagastre.

Un repàs ràpid, i mai prou exhaustiu, de la toponímia de les tres comarques citades, sembla confirmar la meua hipòtesi:

- A l’Anoia consten la *Ceriola* < Cirerola, a 712 m, dins el terme de Pujalt, amb connexió directa amb el castell del nucli municipal (772,7 m) i amb el Tossal d’en Roca, més o menys a la mateixa alçària. Al municipi de Rubió, a banda de la serra de *Cererols* (amb uns 700 m d’altitud

9. Pere BALANÀ I ABADIA: *Llegendes catalanes de moros i cristians*. Barcelona: Rafael Dalmau, editor, en premsa (capítol sobre la toponímia basada en els “moros”).

mitjana), trobem el *mas Cirer*, al sud, i el *mas Cirerer*, al nord de la pròpia carena, ambdós indrets també òpticament vinculats a eminències properes (el Puig i el turó dels Rogers; Gavarró, Pedrafita i Querosa o Puiggròs, respectivament), per on la línia de fars enllaçava amb la del Bages, al nivell de Castellfollit del Boix i de Castellar. Al nord de la comarca, les “cireres” de l’Anoia connectaven amb les situades a Cirera i a Cererols (terme de Pinós, ja al Solsonès) travessant la serra de Castelltallat (castell de “les talaies”).

- Cap topònim de l’Alt Penedès i del Garraf no correspon a una “cirera”.

- Les tres comarques tenen una rica toponímia d’origen àrab ben demostrat. A l’Anoia, citaré sols l’Almúnia, la Bleda, Calaf, Macarulla —parent proper de la Macarella menorquina—, Masquefa, els plans d’Almenara, la serra de l’Ocata,¹⁰ la Talaia —dos llocs diferents—, etc.).

- A l’Alt Penedès: la Bòria, la Bleda, Gelida, Mediona, la Múnia, la Musarra, la Ràpita, *Sant Joan Samora*, *Sant Pere Molanta*, la Talaia (a tres indrets diversos), etc.

- Al Garraf: mas d’Alions (oblidat per Coromines), Gallifa, Garraf, Jafre, la Talaia, etc.

Al cap i a la fi, doncs, a la segona línia fronterera andalusina, que ha estat qualificada¹¹ com a gairebé més important que la primera, formada per l’eix fluvial Cardener-Llobregat, comprovem que les “cireres” havien minvat en un alt grau i que, en canvi, la toponímia amb ètims àrabs s’havia homogeneïtzat, per dir-ho d’una manera entenedora. I és que feia quasi tres segles (VIII-X) que ambdues societats oposades es relacionaven entre si, en tots els sentits possibles!

10. Pere BALANÀ I ABADIA: *La parcel·lació rural islàmica reflectida en la toponímia catalana passada i present*, “Rubrica” (Barcelona), núm. 10, en premsa [la revista és publicada pel Departament de Paleografia de la Universitat de Barcelona, a cura de la Dra. Josefina Mateu].

11. HERNÁNDEZ CARDONA, op. cit., p. 152, 167 i, sobretot, 180.

PERE BALAÑÀ I ABADIA (Barcelona, 1947) és llicenciat en Filologia Semítica (1969), Història i Geografia (1973) i Filologia Catalana (1982). Catedràtic d'institut, ha compaginat la docència amb la recerca en els àmbits de la filologia, la història, l'arabisme i la didàctica. Entre els seus llibres es poden destacar *Els noms de lloc de Catalunya* (1990), *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)* (1997) i *Bibliografia comentada de l'Islam a Catalunya. Del 713 al 1153* (1998), entre d'altres.